

סרג'ו דלה-פרגולה

הדמוגרפיה

מבוא*

התמורות הסוציו-דמוגרפיות בקהילה היהודית במצרים מראשית המאה התשע-עשרה ועד להתחלפותה בין סוף שנות החמישים לשנות השישים של המאה העשרים מבליטות את מקומם המיוחד של יהודי מצרים במערך הקהילות היהודיות במזרח התיכון ובצפון אפריקה, ובמסגרת הכללית יותר של חברת הרוב באזור. בהשוואה לקהילות יהודיות אחרות, הפרק המודרני של יהודי מצרים הוא קצר, ומשכו כמאה שנה בלבד. מסתמנים בו כמה תהליכים של שינוי ומודרניזציה, שראשיתם וסופם לאו דווקא במצרים עצמה. בתקופה זו נוצרו קשרים מגוונים בין מצרים לארצות אחרות ובין יהודי מצרים לקהילות אחרות. מגעים אלה מחייבים בחינה השוואתית של המגמות הסוציו-דמוגרפיות במצרים וחיפוש וניצול נתונים רלוונטיים מארצות אחרות. אשר להיבטים שונים של התמורות בחברה ובאוכלוסייה היהודית במאה וחמישים השנים האחרונות, קהילת יהודי מצרים התאפיינה כקבוצת ביניים בין צפון אפריקה והמזרח התיכון מחד גיסא לאירופה הדרומית והמזרחית מאידך גיסא. עובדה זו אינה רק פועל יוצא של מקומה הגאוגרפי, אלא ביטוי להתפתחויות ייחודיות המחברות אותה לתהליכים רבי חשיבות במערכת האזורית והגלובלית.

ממדי האוכלוסייה היהודית

סוף המאה השמונה-עשרה והמאה התשע-עשרה

גודל האוכלוסייה הכללית במצרים במאות השמונה-עשרה והתשע-עשרה אינו ידוע במדויק. המפקד הארצי הראשון נערך ב-1848, אך התוצאה שנתפרסמה (4.5 מיליון תושבים) לוקה כנראה בתת-פקידה ניכרת. גם במפקד השני, שנערך ב-1882, ספירת התושבים אינה נחשבת למלאה, בין היתר בגלל תנאי המתיחות ואי-הסדר ששררו במצרים עקב מרד עראבי פאשא והכיבוש הבריטי בפועל. המפקד המודרני הראשון נערך ב-1897, ובו נכללה לראשונה שאלה על ההשתייכות הדתית.

על אף היעדר נתונים מדויקים אפשר לקבוע בסבירות רבה שמסוף האלף הראשון ועד לסוף המאה השמונה-עשרה הייתה אוכלוסיית מצרים יציבה למדי בממדיה, כפי שאופייני לארצות לא מפותחות. ירידות תקופתיות בגודל האוכלוסייה נגרמו עקב מגפות; בתקופות טובות יותר היה גידול דמוגרפי והאוכלוסייה שבה לממדיה הקודמים. סך כל אוכלוסיית מצרים נע בתחום שבין שלושה לחמישה מיליון תושבים. במרוצת המאה השמונה-עשרה חלה נסיגה במעמד ובסדרי השלטון של האימפריה העות'מאנית, והצטמצם כנראה במידה

* הפרק הוא גרסה מעודכנת ומקוצרת של ס' דלה-פרגולה, "האוכלוסייה היהודית במאות ה-19 וה-20", בתוך: י"מ לנדאו (עורך), **תולדות יהודי מצרים בתקופה העות'מאנית (1517-1914)**, ירושלים תשמ"ח, עמ' 27-62, 631-632.

ניכרת מספר התושבים במצרים. אומדנים של ממדי האוכלוסייה בראשית המאה התשע-עשרה שהוצעו בשנים האחרונות מצביעים על כ-3.5 מיליון נפש.

במחצית הראשונה של המאה התשע-עשרה, בימי מוחמד עלי (1805-1849) ובמקביל להופעת ניצני המודרניזציה הראשונים, גדלה אוכלוסיית מצרים ל-5.5 מיליון לערך. במחצית השנייה של המאה התשע-עשרה גדלה מעורבותן של מעצמות אירופיות שונות כבריטניה, צרפת, אוסטריה-הונגריה ואיטליה בנעשה במצרים בתחום המדיני והכלכלי כאחד. שיפור שיטות ההשקיה, פיתוח ענף הכותנה ופתיחת תעלת סואץ נמנו עם הגורמים העיקריים להרחבת התשתית הכלכלית. אוכלוסיית מצרים גדלה בקצב מהיר גם עקב הגירה מהרבה ארצות. המהגרים נמשכו למצרים בגלל אפשרויות חדשות שנפתחו בפניהם להשקעת הון ולרכישת קרקעות ובגלל יתרונות כלכליים ומשפטיים שהוענקו לנתינים זרים בזכות משטר הקפיטולציות. בסוף המאה התשע-עשרה מנתה מצרים כ-10 מיליון תושבים, ובמקביל הלך וגדל מספר הנתינים הזרים בה.

ממדי האוכלוסייה היהודית וכיווני התפתחותה הושפעו מהגורמים הכלליים שהוזכרו, אך קצב השינוי היה שונה בדרך כלל (ראו לוח 1). בהיעדר נתונים מדויקים על מספר יהודי מצרים בסוף המאה השמונה-עשרה ובמרוצת המאה התשע-עשרה, יש לסמוך על אומדנים מקומיים ועל תיאורי נוסעים. על פי אומדנים אלה, נע מספר היהודים במחצית

לוח 1. האוכלוסייה הכללית והיהודית במצרים, 1800-2005

השנה	האוכלוסייה הכללית		האוכלוסייה היהודית	
	מספר (באלפים)	שינוי (באחוזים)	מספר	שינוי (באחוזים)
1800	3,500	-	(?5,000)	-
1850	5,500	+57	7,000	+40
1882	7,600	+38	10,000	+43
1897	9,734	+43	25,200	+152
1907	11,190	+15	38,635	+53
1917	12,709	+14	59,581	+54
1927	14,218	+12	63,550	+7
1937	15,921	+12	62,953	-1
1947	18,967	+19	65,639	+4
1955	23,000	+21	42,500	-35
1960	26,085	+13	8,561	-80
1966	30,076	+15	2,484	-71
1975	36,420	+21	400	-84
1985	46,000	+26	200	-50
2005	74,000	+61	100	-50

המקור לשנים 1897-1947, 1960 ו-1966: מפקדי אוכלוסין, מצרים. המקור לתאריכים אחרים: אומדני המחבר.

חתימן לישראל

אשר לא ידעו מי אנו ומאיזו אומה אנחנו. וכשהכירו אותנו היו קוראים אחרינו מלא "יהודי כיבר". והואיל ויהודי כיבר שנואים עליהם ביותר היינו נאלצים לברוח מפניהם, כשעמדו על טיבנו, אפילו בתצות לילה, לבל יפגעו בנו. וכיוון שהיינו זרים ונכרים במקום ואת הדרך לפורט סעיד לא ידענו, מצא לו א"מ תמרורים מצויינים והם: פסי מסלת הברזל. וכך הלכנו בכל הדרך מסואץ ישר בצדי פסי הרכבת עד בואנו לפורט סעיד.

הגענו לפורט-סעיד וחשבנו לנוח קמעא מטלטולי הדרך הקשים. אך גם כאן קפצה עלינו צרה חדשה אשר לא ידענוה ואף את שמעה לא שמענו בכל ארץ תימן: עלילת-דם (תימן מיושבת מוסלמים ויהודים בלבד). אותו חדש אדר היה. יהודי פורט-סעיד התחילו באפית המצות לחג הפסח, ונוצרי העיר התעוללו עליהם בעלילות-רשע כי אופים הם מצותיהם בדם נוצרים. אנו שלא היינו יודעים בענינים כאלה קשה היה עלינו לשמוע דבת-שוא ועלילת שקר על עם קודש. סגורים ומסוגרים ישבנו בבית-הכנסת שבעיר למעלה בעזרת-נשים. בכל שעה היו מבהילים אותנו בכל מיני אזהרות לבל נראה בחוץ, לבל נצא מחוץ לכתלי בית-הכנסת, פן יפגעו בנו התגרים הנוצרים שבעיר, זוממי עלילת-הדם. עסקני העיר השתדלו בעדנו להסיענו על חשבון הקהלה מפורט-סעיד ליפו וקהלת פורט-סעיד עשירה וגדולה מחברתה שבסואץ. ביום הששי הפליגה האניה מפורט-סעיד ובשבת לפני הצהרים עגנה בחוף יפו. לשמחנו לא היה גבול.

י' רצהבי, "חתימן לישראל", פיריכל, כסלו תשי"ג, עמ' 10-11.

[...] בחדש שבט תרנ"ז עגנה בחוף חדידה אנית משא של מסחר ושמחנו עליה שמחה גדולה. אנו שלא הסכנו לנסיעה בים, בפרט בחדשי החורף, סבלנו תלאות רבות ויסוריין גדולים שאין לתארם. האניה היתה קטנה וחשופה ללהט השמש ביום ולקור החורף בלילה. בלילות שכבנו ע"ג שקים וארגזים הממולאים סחורות שונות וביום עלינו על פני האניה תחת כפת השמים. וכשהכתה השמש על ראשנו ירדנו אל ירכתי הספינה. אולם מתוך חבת-הארץ קבלנו הכל בשמחה ובאהבה.

באדר עגנה הספינה בסואץ. יצאנו מן הספינה, ולא ידענו לאן לפנות. בני עמנו תושבי העיר, רחמנים בני רחמנים, אספו אותנו לבית-הכנסת. במשך שבוע ימים כלכלו אותנו כאשר השיגה ידם. אך סירבו לתת לנו הוצאות הדרך עד נמל יפו ואפילו עד פורט סעיד. ראשי העדה הפצירו באבא-מרי לנסוע למצרים דרך העיר דמנהור וזקויק כדי להקל מעליהם הוצאות הדרך, אך א"מ דחה את הצעתם באמרו שהוא מסתמך על צווי תורתנו הקדושה "לא תוסיפון לראותם עוד עד עולם" ואין דעתו אלא על א"י בלבד. לאחר הפצרות מרובות הסכימו ראשי העדה לתת לנו הוצאות למזונות עד קנטרה. מאין ברירה הלכנו ברגל כחמשה ימים מסואץ ועד קנטרה.

לקנטרה הגענו ביום פורים. בעיר זו קיבל אותנו בסבר פנים יפת יהודי סלוניקאי וכמעשה אנשי סואץ אף הוא סיפק לנו פרוטות למזונות עד פורט סעיד. ושוב הליכה ברגל עד פורט סעיד. תלאה הלשון לספר מעט מועד מן הסבל הגדול שעבר עלינו. פעמים שמנו מלוננו על חוף הנילוס תחת כפת השמים, פעמים נטינו ללון בקרב קדר שוכני אוהלים

למעלה: משפחת מרימס, האם חנה עם ילדיה: ביילה, פיגה ומשה. קהיר, 1904

מיומין: משפחת מרימס המורחבת. גיזה, 1933

הראשונה של המאה התשע-עשרה בין 5,000 ל-30,000. האומדנים הנמוכים נראים סבירים יותר לאור הידוע על תנאי הבריאות והכלכלה הירודים במצרים, על תנועות ההגירה אליה וממנה, וגם בגלל הצורך ליצור רצף עם מערכת הנתונים המסודרת יותר, שהחלה להתפתח בסוף המאה התשע-עשרה.

האוכלוסייה היהודית הקטנה (אולי כ-5,000 נפש ב-1800 וכ-7,000 ב-1850) החלה לגדול במחצית השנייה של המאה התשע-עשרה בקצב מהיר יותר מבוכלוסייה הכללית, בייחוד בגלל הגירה בין-לאומית תדירה יותר יחסית, שהגיעה בעקבות הפיתוח הכלכלי שיזם הכידי אסמאעיל (1863-1879). אם נסתמך על אומדן של כ-10,000 יהודים ב-1882, האוכלוסייה היהודית גדלה פי שניים וחצי עד 1897, ומנתה 25,200 נפש. על פי אומדן מתוקן של מפקד 1882, גדלה האוכלוסייה הכללית באותן שנים בכ-43%.

מ־1897 ועד 1947

בעשרים השנים הראשונות של המאה העשרים נמשכה מגמת הגידול המהיר של האוכלוסייה היהודית, והיא נבעה בעיקר מההגירה מסוריה, מסלוניקי, מתורכיה, מהבלקן, מאירופה המזרחית, מאיטליה, מהמגרב ומארץ ישראל. פליטים מארץ ישראל היו מרכיב חשוב בגידול האוכלוסייה היהודית במצרים בתקופת מלחמת העולם הראשונה. האוכלוסייה היהודית בארץ ישראל נצטמצמה מ-94,000 ב-1914 לכ-56,000 בסוף 1918 – ירידה של כ-40%. בין דצמבר 1914 לדצמבר 1915 הגיעו מארץ ישראל למצרים 11,277 פליטים ומגורשים, ושם קיבלו סעד וסיוע כלכלי. חלקם שבו לארץ בתום המלחמה, וחלקם נשארו והיו תוספת של קבע לאוכלוסייה היהודית במצרים.

לאחר מלחמת העולם הראשונה, עם עצמאותה הפורמלית של מצרים (1922), נמשך הגידול באוכלוסייה הכללית בקצב יציב למדי, ואילו ממדי האוכלוסייה היהודית התייצבו. נתונים על מספר העולים לארץ ישראל בתקופת המנדט, כולל שנות השלושים (ראו לוח 2), מצביעים על התעוררות מסוימת, שאולי משקפת בחלקה חזרה של פליטים מארץ ישראל אליה. לעומת זאת גדלה ההשפעה היחסית של מאזן התנועה הטבעית (ילודה ותמותה) על מגמות השינוי באוכלוסייה היהודית. בתנאים הדמוגרפיים שאפיינו את יהודי מצרים בין שתי מלחמות העולם היו מאזנים אלה קטנים למדי (ראו לוח 2). אף שהשיא בהתפתחות המספרית של יהדות מצרים היה קרוב ל-1947, משקלה היחסי

מפקדי האוכלוסין במצרים

<i>Egypte, Direction du Recensement. Recensement général de l'Égypte 1er juin 1897 – Mobarrem 1315, I-III, Le Caire 1898.</i>	מצרים, מפקד 1897
<i>Egypt, Ministry of Finance, Census Department, The Census of Egypt taken in 1907, Cairo.</i>	מצרים, מפקד 1907
<i>Egyptian Government, Ministry of Finance, Statistical Department, The Census of Egypt taken in 1917, I: Village Returns, Cairo 1920; II, Cairo 1921.</i>	מצרים, מפקד 1917
<i>Kingdom of Egypt, Ministry of Finance, Statistical and Census Department, Population Census of Egypt, 1927 I: General Tables, Cairo 1931.</i>	מצרים, מפקד 1927
<i>Egyptian Government, Ministry of Finance, Statistical and Census Department, Population Census of Egypt, 1937, II: General Tables, Cairo 1942.</i>	מצרים, מפקד 1937
<i>Republic of Egypt, Ministry of Finance and Economy, Statistical and Census Department, Population Census of Egypt, 1947, II: General Tables, Cairo 1954.</i>	מצרים, מפקד 1947
<i>United Arab Republic, Census Department, General Census of Population 1960 II: General Tables, Cairo 1963.</i>	מצרים, מפקד 1960
<i>Egypt, Ministry of Finance and Economy, Statistical Department, Vital Statistics, Cairo.</i>	מצרים, סטטיסטיקה שוטפת

לוח 2. העלייה ממצרים לארץ ישראל 1903-2005

שנים	מצרים ארץ מגורים אחרונה*	מצרים ארץ לידה ²
1903 TV	-	17
1918-1904	-	135
1923-1919	121	366
1924-1921	459	398
1938-1923	684	1,297
1945-1939	374	530
1948-1946	197	1,807
1951-1949	9,597	16,024
1960-1952	19,521	17,751
1964-1961	952	1,233
1971-1965	708	1,730
1979-1972	55	535
1984-1980	-	257
1989-1985	-	115
1994-1990	-	99
1999-1995	-	77
2005-2000	6	85

א המקור לשנים 1948-1919: מ' סיקרון, העלייה לישראל 1948 עד 1953, ירושלים 1957; המקור לשנים 2005-1949: ישראל, הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה.

ב המקור לשנים עד 1948: מספר העולים לארץ ישראל לפי שנת העלייה על פי רישום התושבים, 1948. הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, רישום התושבים, 1950.

מגורשים מארץ ישראל על סיפון האנייה "טנסו" בהגיעם לנמל אלכסנדריה, 1915 לערך

בכלל תושבי המדינה נמצא בקו ירידה כבר עשרות שנים קודם לכן: ב-1917 היו 4.7 יהודים ל-1,000 תושבים, ושיעור זה הצטמצם בהדרגה עד ל-3.5 ב-1947 (ראו לוח 1).

אחרי 1948

גורלה של יהדות מצרים נשתנה באופן דרמטי עם פרוץ הסכסוך בין מדינות ערב למדינת ישראל ב-1948. כ-9,600 עולים הגיעו לארץ ממצרים בין 1949 ל-1951, ו-5,200 נוספים בין 1952 ל-1955. ב-1955 עדיין חיו במצרים 42,500 יהודים, אולם התמורה הגדולה הגיעה בעקבות משבר סואץ ו"מבצע קדש" ב-1956. ב-1957 עלו לישראל 13,100 יהודים תושבי מצרים וכ-100 בשנתיים הבאות. רבים היגרו למדינות אחרות, ובהן צרפת, איטליה ומדינות אחרות במערב אירופה, ובמספרים קטנים יותר: קנדה, ארצות הברית, אמריקה הלטינית, דרום אפריקה ואוסטרליה. ב-1960 נותרו במצרים פחות מ-9,000 יהודים,

לוח 3. הגירה יהודית ממצרים לפי ארצות היעד - אומדנים, 1948-1966

שנים	סך הכול	לישראל ^א	לארץ אחרת ^ב	שיעור המגיעים לישראל (באחוזים)
1955-1948	23,000	14,000	9,000	61
1959-1956	34,000	15,000	19,000	44
1966-1960	6,000	1,500	4,500	25
סך הכול	63,000	30,500	32,500	48

א. המקור לנתונים על הגירה לישראל: הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה; ראו לוח 2.
ב. המקור לנתונים על הגירה לארצות שונות: סקרים, מפקדים וסטטיסטיקה של הגירה בארצות שונות, מתוך אוסף המדור לדמוגרפיה ולסטטיסטיקה של היהודים, המכון ליהדות זמננו, האוניברסיטה העברית בירושלים.

ערים, משפחות ואישים

קטייה

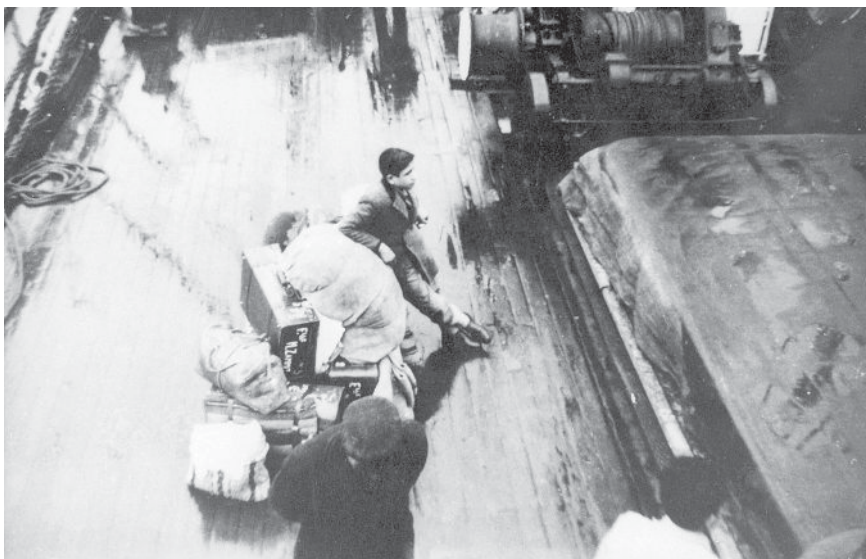
בין הישובים היהודים העתיקים שהתקיימו בנגב עוד עד המאה השש-עשרה נחשבה העיר קטייה, שהיתה תחנת מכס חשובה בדרך השיירות הארץ-ישראלית-מצרית. [...] רשמי הישוב היהודי בקטייה נשארו אצל משפחות אחדות. ר"י סמברי, כותב תולדות יהודי מצרים הידוע, מייחס את עצמו על רבי יוסף ב"ר יצחק דמן קטייה. חכם אחר, חוכר המכס בעיר רשיד (Rosette) [...] נקרא רבי יוסף הכהן ידיע קטייה. נראה שגם המשפחה הידועה במצרים קטאווי, שממנה נודעו מגדולי היהדות שם במאה הזאת, שרי ממשלה וחברי בית הנבחרים במצרים, מוצאה מהישוב היהודי שחי בקטייה. לפי הידוע לנו, הראשונים מבני משפחת קטאווי שהתיישבו בעיר קאירו, היו אליהו כיצר ושני בניו יעקב ושלום, שחיו בתחילת המאה הי"ט והם באו והתיישבו בקאירו. ומהם נשתלשלה המשפחה הנכבדה הזו שפעלה הרבה בהשפעתה בחצר המלכות המצרית. נראה איפוא שהישוב היהודי בקטייה נחרב ונבנה מחדש פעם כפעם עד ערב המאה הי"ט, שאז נחרב לגמרי.

אאיליון-אגיון

כידוע, הראשון ממשפחה אאיליון שנודע לנו היה רבי שלמה איליון, רב באמסטרדם וגם בלונדון במאה הי"ז, אשר עזר לכת שבתי צבי, ובוה עורר עליו מתנגדים רבים. משפחה זו מוצאה מספרד מעיר Ayllon במחוז שיגוביא [...] חלק ממשפחה זו נדד לתורקיה וחלק למצרים. אלה שבתורקיה שמרו על שם המשפחה כמו שהוא, ורק בזמן האחרון, בבוא אחדים מהם לארץ ישראל, שינו את השם מן אאיליון להעליון. גם אלה שנתיישבו במצרים עוד במאה הי"ט, החזיקו בשם המשפחה זה אאיליון, וידוע לנו ממשפחה זו או אחד מגדולי היהודים במצרים. [...] מאיוז סיבה שהיא שונה השם הזה עוד אז מן אאיליון לאגיון [...] כנראה שהכובד במבטא של שני אלפין ביחד אאיליון, אלץ את בני המשפחה לבטא אגיון במקום אאיליון. ייתכן גם שבני המשפחה היו יהודים שדיברו איטלקית ומפני זה היה קל להם יותר להתחלף בשם אגיון. [...] משפחת אגיון היתה מאז המאה הי"ט ועד ימינו לאחת המשפחות העשירות והמפורסמות בין יהודי מצרים, והשפעה היתה להם גם בממשלה. [...] מ"מ טולידאנו, "ערים, משפחות ואישים", פי"ל, כסלו תש"ו, ג, עמ' 27-28.

ומספרם פחת לכ-2,500 ב-1966. מלחמת ששת הימים ב-1967 והגירה נוספת בעקבותיה הביאו לסוף היישוב היהודי המאורגן. מאות היהודים שנותרו הצטמצמו במהלך השנים בגלל המשך העזיבה והזדקנות הקהילה הקטנה. ב-2008 חיים במצרים פחות ממאה יהודים.

לוח 3 מספק אומדנים של כלל הגירת היהודים ממצרים לארץ וליעדים אחרים, ומדגים את החלוקה בין יעדים חלופיים אלה בין 1948 ל-1966. על בסיס נתונים שנאספו במדינות שונות נראה כי בסך הכול עזבו כ-63,000 יהודים את מצרים במשך תשע-עשרה

בקשה לדרכון צרפתי על שם מלכה כהן סבן. קהיר, 1952

מהגרים יהודים טרם עלייתם לאינייה המפליגה למרסיי. אלכסנדריה, 1956

שנים אלה, וכ-48% מתוכם הגיעו לישראל. כ-23,000 עזבו ב-1948-1955, כ-34,000 ב-1956-1959, וכ-6,000 ב-1960-1966. שיעורם של מי שבחרו להגיע לישראל הצטמצם בהדרגה, מ-61% בתקופה הראשונה ל-44% בתקופה השנייה ול-25% בתקופה השלישית. תמורות אלה משקפות גם את המעמד הסוציו-כלכלי של העוזבים, שכללו יותר בני המעמד הבינוני-הגבוה ככל שהשות במצרים התארכה. עקב כך הפגיעה הכלכלית ביחידים שהיגרו הייתה גדולה יותר ככל שנקף הזמן. בקרב אלה שבחרו להגיע לישראל בלטו שכבות חברתיות חלשות יותר. דגמים דומים מאוד של השתלשלות ההגירה היהודית נתגובה להידרדרות המצב הפוליטי והחברתי שפגעה בהם נראו גם במדינות אחרות בצפון אפריקה (מדינות המגרב ולוב) ובאירופה.

יהודים רבניים וקראים

מאז ימי הביניים הייתה במצרים (ובעוד ארצות) הבחנה בין עדת הרוב הרבנית לעדת המיעוט הקראית, וזו משתקפת רק בחלקה במקורות המתארים את תכונותיה הסוציו-דמוגרפיות של יהדות מצרים. במאה התשע-עשרה היו הקראים עד כחמישית מכלל האוכלוסייה היהודית. מספרם נאמד ב-1,200 איש לערך ב-1840 וב-2,000 איש ב-1877. הגידול המהיר באוכלוסייה היהודית מסוף המאה התשע-עשרה נבע מהגירת יהודים רבניים, ולכן פחת חלקם היחסי של הקראים בקרב יהדות מצרים.

הגירתם של יהודים מחצי האי יוון למצרים במאות התשע-עשרה והעשרים

קורפואים התקיים בקביעות במרתף בית הכנסת "אליהו הנביא". ב-1913 נוסדה בעיר אגודת יהודים יוצאי קורפו. בראשית המאה העשרים קמו באלכסנדריה מובלעות של יהודים מסלוניקי ומיאנינה. יהודים יוונים רבים מקורפו ומסלוניקי בלטו בענפי הסחר, הטקסטיל והנדל"ן, בייחוד באלכסנדריה. עד שנות השלושים והארבעים של המאה העשרים התבססו היטב יהודים סלוניקאים ואחרים באלכסנדריה ובקהיר. במלחמת העולם השנייה שימשה קהיר בסיס לממשלה היוונית הגולה, ויהודים יוונים רבים שירתו במצרים בצבא היווני. היהודי האתונאי סלבאטורה קאלאמרו שירת כשר הרווחה בקבינט היווני הגולה. בסוף 1942 נכשל יעקב טשרנוביץ (צור), נציג הסוכנות היהודית, במאמציו להשפיע על השדר היווני פאפאס מהבי.בי.סי בקהיר לשדר אזהרות ליהודי יוון לבל יצייתו לפקודות הגרמנים. הסלוניקאי הארץ ישראלי רפאל רקאנטי נשלח לאלכסנדריה ב-1943 כדי לייסד סניף של תנועת החלוץ וחזר ב-1946 כשליח "ההגנה" כדי לארגן את העלייה הבלתי לגאלית לארץ ישראל. מאות יהודים סלוניקאים נעצרו ב-1947 בגין השתייכות ציונית, ובהם הבנקאי עובדיה סאלם, שארגן תרומות לקרן הקיימת לישראל.

ב-1956 אולצו יותר מ-25,000 יהודים לעזוב את מצרים, ובהם הזמר הקורפואי היהודי-המצרי ג'ורג' מוסתקי, ובנקאי ההשקעות מלונדון, ז'ילבר דה-בוטון, שמוצא משפחתו מסלוניקי.

יהודים יוונים-מצרים סייעו לתנועת ההעפלה בהיותם ספנים.

יצחק כרם

יהודים בני התרבות האיטלקית, הספרדית והרומניוטי שהיגרו מיוון למצרים במהלך המאה התשע-עשרה והמחצית הראשונה של המאה העשרים היו מרכיב חשוב בקהילות היהודיות בה. הרוב התיישבו בעיר החוף הקוסמופוליטית אלכסנדריה, ואחרים היגרו לקהיר, לפורט סעיד ולמקומות נוספים. גלי ההגירה מיוון החלו לאחר חורבן של אחת-עשרה קהילות יהודיות בחצי האי פלופונסוס ובאטיקה במהלך המהפכה היוונית (1821-1822). הבאים בעקבותיהם היו ברובם מקורפו, מהאיים היוניים ומרודוס. הם המשיכו להחזיק באזרחות איטלקית במצרים במשך שניים-שלושה דורות. באותה תקופה באו להתיישב במצרים רבנים נכבדים מארץ ישראל, מתורכיה ומאיטליה. הרב אליהו בן יצחק שיריזולי מסרס התיישב בקהיר ב-1807 וכיהן כאב בית הדין הרבני. את מקומו ירש בנו הרב יוסף-טוב שיריזולי, שגם הוא כיהן כרב ראשי. הרב משה ישראל (1740-1680), ששימש רב ברודוס, השתקע בסוף ימיו באלכסנדריה (1738-1740). צאצאיו היו רבנים ברודוס ובאלכסנדריה בדורות הבאים. הרב ישראל משה חזן, יליד אומיר ואיש ירושלים, היה רב ראשי בקורפו (1853-1857) לפני שנקרא לכהן באלכסנדריה (1857-1863), וקנה לעצמו מוניטין כמלומד בהלכה.

הקהילות היהודיות במצרים היו מטרה לעלילות דם רבות. ראשוני המעלילים היו יוונים-אורתודוקסים. בפורט סעיד היו כמה מהומות אנטי-יהודיות אחרי טקס שרפת כובה בדמות יהודה איש קריות בפסחא ב-1883. אחרי עלילת הדם בקורפו ב-1891 עזבו כשני שלישים מן הקהילה היהודית את האי זמנית, מיעוטם לאלכסנדריה. מניין מתפללים

ב-1917 היו ברובע הקראי בקהיר 1,096 תושבים יהודים – קרוב לוודאי קראים. הגידול במספר הקראים בשנים 1927-1947 היה שונה מן המגמות הכלליות באוכלוסייה היהודית. ב-1927 היה מספרם 4,567 (7.1% מכלל האוכלוסייה היהודית), והוא גדל ל-5,264 ב-1937 (8.4% מכלל האוכלוסייה היהודית), שבה נרשמה ירידה מסוימת באותו עשור), והצטמצם ל-3,486 ב-1947 (5.3% מכלל היהודים). מספר הקראים בעלי נתינות זרה הצטמצם מ-1,848 ב-1927 ל-1,731 ב-1937 ול-322 ב-1947. ממצא זה מצביע על הגירה כסיבה העיקרית להקטנת ממדי הכת באותן שנים.

תפרוסת גאוגרפית ויישובית

מגמות עיור

יהודי מצרים נטו להתרכז בערים הגדולות, בייחוד בקהיר ובאלכסנדריה, יותר מהאוכלוסייה הכללית במדינה. קהילת אלכסנדריה הייתה קטנה מאוד במאה השמונה-עשרה, אך במשך הזמן הגיעו אליה יהודים מיישובים שונים, לרבות מקהיר, וממדיה גדלו. הקהילה בקהיר מנתה כ-5,000 נפש ב-1882, לעומת כ-3,000 באלכסנדריה; באותה עת לא עלה מספר היהודים בשאר ערי מצרים על כ-2,000 (ראו לוח 4). הגידול המהיר באוכלוסייה היהודית לקראת סוף המאה התשע-עשרה ובשני העשורים הראשונים של המאה העשרים השפיע במקביל על שתי הקהילות הגדולות, ובמידה מתונה יותר על היישובים האחרים. בקהיר התרכזה כמחצית מיהודי מצרים, באלכסנדריה כ-40%, והנותרים במקומות האחרים. משקלם היחסי של האחרונים ירד בהתמדה אף שבמספריהם המוחלטים חל גידול עד למלחמת העולם הראשונה.

בתקופת מלחמת העולם הראשונה עלה קצב הגידול של קהילת אלכסנדריה על זה של קהיר, והפער המספרי ביניהן נצטמצם. רבים מפליטי המלחמה שבאו מארץ ישראל טופלו באלכסנדריה. במסגרת הפעילות הציונית האינטנסיבית שהייתה בקהילה זו באותן השנים הוקם בה במרס 1915 גודד הפְּרָדוֹת הציוני. נוכחות פליטים יהודים הורגשה

לוח 4. האוכלוסייה היהודית במצרים לפי מקומות יישוב עיקריים, 1882-1960

שנה	מספרים מוחלטים			אחוזים		
	סך הכול	קהיר	אלכסנדריה ויישובים אחרים	סך הכול	קהיר	אלכסנדריה ויישובים אחרים
1882	10,000	5,000	3,000	2,000	50.0	30.0
1897	25,200	11,608	9,831	3,761	46.1	39.0
1907	38,635	20,281	14,475	3,879	52.5	37.5
1917	59,581	29,207	24,858	5,516	49.0	41.7
1927	63,550	34,103	24,829	4,618	53.6	39.1
1937	62,953	35,014	24,690	3,249	55.6	39.2
1947	65,639	41,860	21,128	2,651	63.8	32.2
1960	8,561	5,587	2,760	214	65.3	32.2

המקור לשנת 1882: אומדני המחבר. המקורות לשנים 1897-1960: מפקדי אוכלוסין, מצרים.

גן ילדי המגורשים מארץ ישראל. אלכסנדריה, 1916

חארת אליהוד, הרובע היהודי הישן בקהיר, 1920

בתקופת מלחמת העולם הראשונה גם בגידול זמני במספר היהודים ביישובים קטנים רבים מחוץ לשתי הערים הראשיות. תהליכי העיור הכלליים והיהודיים התחזקו בין שתי מלחמות העולם. משקלן של שתי הערים הגדולות מתוך כלל אוכלוסיית מצרים עלה לכ-12% ב-1927, ב-16% ב-1947 וב-19% ב-1960. התבססותה של קהיר כבירה מנהלית וכמרכז גדול למסחר ולצריכה הביאה לגידולה המהיר ביחס לערים אחרות במצרים. בקרב היהודים בלטה קהיר עוד יותר כמרכז העיקרי. כל גידול האוכלוסייה היהודית התרכז בה, ותגבורות אוכלוסייה באו גם מאלכסנדריה ומשאר היישובים. מספר היהודים בקהיר גדל מ-29,207 ב-1917 ל-41,860 ב-1947, אז מנתה הקהילה קצת פחות משני שלישים מכלל יהודי מצרים. מספר היהודים באלכסנדריה היה יציב ונטה לירידה קלה עד לערב מלחמת העולם השנייה; ירידה רבה יותר חלה במהלך המלחמה. גודל הקהילות ביישובים האחרים שבהם היו יהודים הצטמצם בהתמדה. אחרי 1948 פחתה האוכלוסייה היהודית כמעט באותה מידה בכל מקום, אף כי בקהילות הקטנות הייתה הירידה חזקה יותר יחסית.

אקולוגיה עירונית של יהודי קהיר ואלכסנדריה

השינויים שחלו בתפרוסת האוכלוסייה היהודית בשתי הערים הגדולות של מצרים מספקים זווית מעניינת לבחינת שינויים במבנה החברתי שלהן.

קהיר

הרובע היהודי הישן של קהיר היה בצפון-מזרח העיר, בתוך החומה, בנפת אלגמאליה וליד נפת מֶסְפִּי. נוסעים שביקרו ברובע במאה התשע-עשרה מסרו כי הצפיפות במקום רבה, וכי רחובות הרובע צרים עד כי אין מקום למעבר שני אנשים בעת ובעונה אחת. במרוצת המאה החלו יהודים לצאת לשכונות חדשות יותר, סמוך לרובע היהודי, ומהגרים יהודים עניים מילאו לעתים את מקומם. ב-1907 עדיין התגוררו יותר משליש מיהודי קהיר בנפת אלגמאליה, והיו כ-12% מכלל התושבים שם (ראו לוח 6). שלישי נוסף מיהודי קהיר גרו בנפות מֶסְפִּי, אֶלְאֶבְפִּיָה ואלְדֶרְב אלְאֶחְמֶר. מלבד ריכוזים אלה ניכר כבר לפני מלחמת העולם הראשונה פיזור של יהודים בכל נפות העיר, ובייחוד ברבעים שנבנו צפונית-מזרחית לעיר (נפת אלְנְאֶאִ'לי).

בין שתי מלחמות העולם הצטמצם בהתמדה מספר היהודים בנפות אלגמאליה ואלְדֶרְב אלְאֶחְמֶר. הרובע היהודי עצמו עדיין היה מיושב רובו ככולו ביהודים. תפרוסת האוכלוסייה היהודית מלמדת על התרכזות ברבעים מוגדרים, בחלקם סמוכים למגורים הקודמים ובחלקם מרוחקים מהם.

מימין: ביתו של יעקב גולדשטיין בשכונת הליופוליס. קהיר, 1930

משמאל: חדר האורחים בביתו של יעקב גולדשטיין בשכונת הליופוליס. קהיר, 1930

באחד-עשר רבעים אחרים גרו ב-1917 21,137 יהודים, כ-72.4% מכלל האוכלוסייה היהודית בקהיר. הם אופיינו בשמירה על סביבה יהודית צפופה למדי גם ברובעי מגורים חדשים. לצדם חיו מעט יהודים ברבעים רבים אחרים של קהיר, שרוב תושביהם היו לא-יהודים. ב-1937 גרו 21,155 יהודים (60.1% מכלל יהודי העיר) בשתי הנפות המרוחקות זו מזו אֶלְוַאאֶלִי, שכללה צפונית-מזרחית לה את הליופוליס, ועַאבְדִין, שבתחומה "עיר הגנים" שלאורך הנילוס. המעבר לשכונות חדישות ומפוארות הוא סימן חשוב לתמורות במעמד החברתי-הכלכלי של היהודים. במקביל הצטמצם מספרם בכל הרבעים המרכזיים של קהיר. שיעור היהודים מכלל תושבי קהיר ירד מ-3.7% ב-1917 ל-2.7% ב-1937 בגלל הגידול המהיר יותר של האוכלוסייה הכללית בעיר. תפרוסת האוכלוסייה היהודית בהשוואה לאוכלוסייה הכללית באותן השנים לא קטנה ואף גדלה במקצת, כמתברר מלוח 6.

ב-1961 נותרו בקהיר רק 5,685 יהודים. חלוקתם על פי שכונות אינה שונה ביסודה מן המצב לפני מלחמת העולם השנייה. ביחס למספרים הקטנים, גדל הריכוז בנפות אלואאֶלִי (בייחוד באלטיאהר ובהליופוליס) ועאבדִין. נפת אלגמאליה, על רבעיה היהודיים, איבדה תושבים יהודים רבים מאלה שאיבדו רוב הנפות האחרות בקהיר.

אלכסנדריה

הקהילה היהודית החדשה באלכסנדריה החלה לגדול במקביל להתפתחות הנמל והפעילות הכלכלית סביבו במאה התשע-עשרה. דייגים וסוחרים יהודים נמשכו אל המקום מְרֶשִיד, מְדַמְיִט ומיישובים אחרים, לרבות קהיר, ומארצות ים-תיכוניות ובהן איטליה, יוון ותורכיה. רעידת אדמה שאירעה לקראת סוף המאה השמונה-עשרה האטה באופן זמני

לוח 5. האוכלוסייה היהודית בקהיר, 1907-1961

שנה	1907		1917		1927		1937		1961	
	מספר	שיעור מכלל האוכלוסייה (באחוזים)	מספר	שיעור מכלל האוכלוסייה (באחוזים)	מספר	שיעור מכלל האוכלוסייה (באחוזים)	מספר	שיעור מכלל האוכלוסייה (באחוזים)	מספר	שיעור מכלל האוכלוסייה (באחוזים)
סך הכול	20,281	3.1	29,207	3.7	34,103	3.2	35,014	2.7	5,658	0.1

המקור לשנים 1937-1907: מפקדי אוכלוסין, מצרים; המקור לשנת 1961: סטטיסטיקה שוטפת, מצרים.

לוח 6. האוכלוסייה היהודית בקהיר, 1897-1961

שנה	1897	1907	1917	1927	1937	1961
	מספר	מספר	מספר	מספר	מספר	מספר
	מספר	מספר	מספר	מספר	מספר	מספר
	מספר	מספר	מספר	מספר	מספר	מספר
	מספר	מספר	מספר	מספר	מספר	מספר
	מספר	מספר	מספר	מספר	מספר	מספר
סך הכול	9,831	14,475	24,858	24,829	24,690	2,744
	4.4	5.6	4.3	3.6	0.2	

המקור לשנים 1897-1937: מפקדי אוכלוסין, מצרים. המקור לשנת 1961: מצרים, סטטיסטיקה שוטפת.

את פיתוח היישוב היהודי, אך הוא נמשך ביתר שאת באמצע המאה התשע-עשרה. הרובע היהודי היה קרוב לחוף הים, ליד סוק אלסמפ אלקדים (שוק הדגים הישן) בנפת גמרה. ב-1897 גרו 3,848 יהודים בנפה זו (39.1% מסך כל יהודי אלכסנדריה), ואילו ב-1907 רק כשליש מיהודיה; תהליך הפיזור לנפות אלמנשיה ואלעטארין ולשכונות החדשות במחרם בי, בדרום-מזרח אלכסנדריה, כבר היה בעיצומו (ראו לוח 7).

ב-1917 ניכרת במפת העיר נוכחותם של פליטי המלחמה: 1,559 יהודים הוחזקו במחנות פליטים, והם היו כ-90% מכלל הפליטים. חל גידול ניכר גם במספר היהודים ברבעים הישנים והעניים בעיר. בשנות העשרים והשלושים חל גידול ניכר במספר היהודים תושבי השכונות הצפון-מזרחיות שלאורך חוף הים התיכון, מחרם ביי ורמלה, שבהן קמו בניינים חדשים למעמד הבינוני והבינוני-הגבוה. בהדרגה הצטמצם מספר היהודים באזורים הישנים יותר, בצפון-מערב העיר וסביב הנמל. ממדי האוכלוסייה היהודית היו יציבים לעומת גידול מהיר באוכלוסייה הכללית של העיר. כתוצאה מכך ירד שיעור היהודים מתוך כלל התושבים מ-5.6% ב-1917 ל-3.6% ב-1937.

בנתונים המפורטים על תפרוסת יהודי אלכסנדריה ניכרים הבדלים בהשוואה ליהודי קהיר. תנאי הצפיפות המרביים בקהיר בתקופת מלחמת העולם הראשונה כבר לא היו באלכסנדריה, אך שיעור היהודים מכלל התושבים היה לרוב גבוה יותר בעיר הנמל

מגורשים מארץ ישראל באחד ממחנות הפליטים באלכסנדריה, 1916 לערך

לעומת עיר הנילוס. חלק גדול יותר מיהודי אלכסנדריה גר בשכונות שהרוב המכריע של תושביהן היה לא יהודי. ההסבר להבדלים הללו קשור כנראה באופי הקוסמופוליטי וההטרוגני של קהילת אלכסנדריה, שבה חיו בכמעין פסיפס יוצאי עדות וארצות שונות. כוחות מנוגדים של גיבוש קהילתי יהודי על בסיס גאוגרפי ולשוניי ושל מודרניזציה ופיזור פעלו באלכסנדריה במקביל ויצרו אקולוגיה עירונית מיוחדת ליהודיה. התמונה של שארית הקהילה ב-1961 מלמדת שבעוד שהאזור הישן באלג'מ'ך התרוקן כמעט לחלוטין מיושביו היהודים, נותר ריכוז מסוים בנפת מחרס ביי, בייחוד באלחדרה שלאורך החוף. יהודים בעלי המעמד הבינוני-הגבוה היו האחרונים שעזבו את מצרים אחרי המהפך של שנות הארבעים והחמישים.

יישובים אחרים

יהודים גרו ביישובים רבים מלבד קהיר ואלכסנדריה. הם יצרו קהילות בינוניות וקטנות, אך במקומות רבים לא היה די במספר היהודים לארגן קהילה של ממש. חלקם של קיבוצים יהודיים קטנים אלה באוכלוסייה היהודית היה גדול למדי במאה השמונה-עשרה ובמחצית הראשונה של המאה התשע-עשרה, כשמספר יהודי מצרים היה קטן בכללו. בעקבות ההגירה הבין-לאומית בין סוף המאה התשע-עשרה לראשית המאה העשרים ועקב הגירה פנימית, בייחוד אחרי מלחמת העולם הראשונה, דעכו הקהילות הקטנות במהירות. דוגמה של קהילה שנעלמה למעשה היא דַמְיֵיט. היו בה כ-300-400

לוח 7. האוכלוסייה היהודית מחוץ לקהיר ואלכסנדריה, לפי מחוזות, 1907-1960

המחוז	1897	1907	1917	1927	1937	1947	1960
סך הכול	3,761	3,879	5,516	4,618	3,249	2,651	214
ממשלים	567	469	864	1,269	974	960	31
מתוך זה:							
פורט סעיד	400	378	594	1,009	767	*864	6
מחוזות מצרים תחתית							
סך הכול	2,967	3,057	3,287	2,302	1,447	897	93
מתוך זה:							
דקהליה	828	734	887	745	427	302	25
ערביה	1,404	1,403	1,512	1,123	687	320	31
מחוזות מצרים עילית							
סך הכול	227	**353	1,362	1,046	823	790	76
מתוך זה:							
ג'יזה	17	**39	482	646	451	587	54
אזורי גבול	-	-	3	1	5	4	14

* כולל אסמאעיליה
** לא כולל חלואן

המקור: מפקדי אוכלוסין, מצרים.

יהודים בערי-השדה במצרים (רשמי מסע)

בנהא

מהקהלה היהודית כאן, ששימשה מרכז לסביבה הכפרית, נשארו חמש שש משפחות בלבד. תושבי בנהא היהודים, כיהודי העיירות האחרות נדרו, מי לקאהיר ומי לאלכסנדריה. לא הרחק מהגשר החדש תמצא את [...] חנות אריגים של "חואג'ה" מנצור והבה. פהמי הקופטי יודע ובקי במתרחש בקרב שרידי עדת היהודים בק"ק בנהא. "חרם" (אסור) - קובל הקופטי הנוצרי - זה שנתים ובית הכנסת סגור על מסגר. הם אוכלים טריפה. אין "חכם" רוצה לבוא לכאן. מי ישלם לו? ובית כנסת, אדוני, "מא-שא-אללה" (כלומר, בלי עין הרע), יש בו "סבעה ספרים" (שבעה ספרי תורה). בביתו של והבה מנצור [...] אין לנו "חכם" - מתאוננת האשה - ה"חכאם-חאנה" כלומר, הרבנות הראשית בקאהיר, אינה דואגת לנו. לפני שנה עזב אותנו החכם פלוני בן פלוני והלך לחרטום שבסודאן [...] ומצטערת האשה ויחד אתה מצטערת ה"גויה" המצרית, מוסלמיה זו היושבת כל ימיה בחצר בית הכנסת, העוזב הנפתח בשנתים האחרונות רק אחת לשנה בימים הנוראים. אז באים שרידי

הפלחים ברמלה קויסנו, כפר טחלה ועוד, ויש מנין. [...] הסידור הוא אחד בלשון הקודש ואחד בלשון ערב, אשר "עשאו החכם הלאל פרחי". "הדא מנשאן אומות העולם" ... על הפרוכת הפרושה על ארון הקודש רקום: "קודש לה', לק"ק בנהא. נדבת לב פרחאת הלוי ובניו הי"ו" (ה' ישמרם וינצרם). פרחאת זה, מתושבי בנהא לשעבר, אינו קוטל קנים כלל: אלף דונם לו בשרעיה, בתים רבים בבנהא ובמקומות אחרים ומניות בשפע ב"בנק מצר". עסקי בני פרחאת רבים ומסועפים. פרחאת הזקן נפטר ואחד הבנים הטוען שהוא מקופח בירושה רוצה למכור את בית הכנסת שהוקם בכספי אביו. חבל שלא עשו אותו "ואקף" (הקדש) - מצטער פהמי. בעזרת הנשים תלוי תרמיל ובו טלית ותפילין. מלוי רוצה לפתוח ולהראות לי, אך מוצא מחובתו לשאול קודם אם מותר לו, כנוצרי לגעת בתשמישי קדושה אלו. אלו שייכים לצורף הגר בקאהיר, אך כל היום הוא עוסק בעבודה בבנהא. ארבעה צורפים כאלה - מספר פהמי - ישנם אצלנו שמושכם בקאהיר ועסקם בבנהא. בבוקר באים ברכבת ובערב שבים בה.

מ' קפליוק, דבר, ו"ד בניסן תש"ה.

יהודים ב-1833, ואילו ב-1907 נותר בה יהודי אחד בלבד. בלוח 8 מתוארות מגמות אזוריות שונות באוכלוסייה היהודית שמחוץ לקהיר ואלכסנדריה. אזור תעלת סואץ קיבל תנופה הודות לפעילות שמסביב לעורק התחבורה החשוב שנפתח ב-1869. במיוחד התפתחה פורט סעיד שבקצה הצפוני של התעלה, ובה האוכלוסייה היהודית שמנתה יותר מ-1,000 נפש ב-1927. יהודי פורט סעיד שהתרכזו ברובע האירופי של העיר היו יוצאי עדות שונות: תימנים, תורכים, ספרדים ויוצאי רוסיה ורומניה. הקהילה,

אחד מבתי יהודי טנטא העשירים

כרוב הקהילות הקטנות, לא הייתה עשירה, וממדיה התחילו להצטמצם בשנות השלושים של המאה העשרים.

הגדולה בקהילות הבינוניות והקטנות במחוזות מצרים התחתית הייתה בטֶנְטָא שבמחוז עַרְבֵיָה. זו הייתה אחת הקהילות הוותיקות במצרים (נוסדה במאה השבע-עשרה, ואולי לפני לכן). האוכלוסייה היהודית גדלה עקב מיקומה של טנטא על נתיב הרכבת שחיברה את אלכסנדריה וקהיר. לשיא הגיעה הקהילה ב-1917, כשמנתה 1,183 נפש. מאז חלה ירידה, שבחלקה נבעה מעלייה לארץ ישראל.

הקהילה השנייה בגודלה מחוץ לשתי הערים הראשיות הייתה במְנְצוּרָה, במחוז דֶקְהֵלִיָה. מספר יהודיה הגיע לשיאו ב-1917 (586 נפש) ומאז ירד. סך כל האוכלוסייה היהודית של המחוזות באזור הדלתא היה בשיאו ב-1917 (3,287 נפש) והצטמצם עד 897 ב-1947. בכמה מחוזות (בְּרִיָה, אֶלְמְנוּפִיָה, אֶלְשֶׁרְקִיָה) החלה מגמת הירידה כבר לפני מלחמת העולם הראשונה.

נתינות

ההגירה מילאה תפקיד חשוב בהתפתחות המהירה של האוכלוסייה היהודית במצרים במחצית השנייה של המאה התשע-עשרה ועד לסוף מלחמת העולם הראשונה. ההגירה הרבה למצרים בשנים אלה, ובתוכה הגירה יהודית, תרמה ליצירת האווירה הקוסמופוליטית שאפיינה את הערים הגדולות במחצית הראשונה של המאה העשרים. משטר הקפיטולציות העניק יתרונות לבעלי נתינות זרה. רבים, יהודים כלא-יהודים, השתדלו להשיג את חסותן של מעצמות זרות, והמהגרים למצרים, לעומתם, המשיכו מטבע הדברים להחזיק בנתינותם הקודמת. חוק הנתינות המצרית מ-1929 קבע כי כל תושב הוא מצרי אם לא הוכח שהוא בעל נתינות אחרת. אולם החוק שונה, והנוסח החדש קבע שלנתינות מצרית זכאי רק מי שהוכיח כי סבו נולד במצרים, או שמשפחתו חייתה בה בקביעות ב-1849. אלפים מיהודי מצרים לא היו זכאים עוד לנתינות המצרית ונותרו חסרי נתינות.

לוח 8 מציג את התפלגות האוכלוסייה היהודית במצרים לפי נתינות. שיעור הזרים, שהיה קרוב ל-50% ב-1897, גדל עד תום מלחמת העולם הראשונה עקב בואם של מהגרים ופליטים רבים. מספר הזרים החל מצטמצם בשנות העשרים, עד ל-36% ב-1937 ול-23% ב-1947. הירידה במספר המוחלט של הנתינים הזרים ובמספרם היחסי מבטאת את יציאת חלקם ממצרים ואת התאזרחות האחרים. חלקם של היהודים בכלל הנתינים הזרים היה גדול למדי (ראו לוח 8), ועלה פי כמה על חלקם של היהודים באוכלוסייה הכללית במצרים, שמעולם לא עלה על חצי אחוז (ראו לוח 1). כ-17% (אחד משישה) מתושביה הזרים של מצרים ב-1907 היו יהודים. שיעור זה ירד בהדרגה אחרי מלחמת העולם הראשונה, ועמד על כ-10% ב-1947.

המספרים הגבוהים למדי של אזרחי ארצות "אחרות" ב-1917 – רבים אזרחי רוסיה וארץ ישראל – הם סימן לבוא פליטים מארץ ישראל למצרים בעת המלחמה. המספרים הצטמצמו במהירות משנות העשרים, ומגמה דומה ניכרת בקרב בעלי האזרחות העות'מאנית (ואחריה תורכית) אחרי 1917.

אישור הקונסול הצרפתי בקהיר כי
מר יצחק ששון כליפה שייך ליחידת הרישום
התוניסאית, 1896

לוח 8. האוכלוסייה היהודית במצרים לפי נתינות, 1897-1960

השנה	מספרים מוחלטים			שיעור הזרים מתוך כלל האוכלוסייה (באחוזים)	שיעור היהודים מתוך כלל הזרים (באחוזים)
	סך הכול	נתיני מצרים	נתינים זרים		
1897	25,200	12,693	12,507	49.6	
1917	59,581	24,980	34,601	58.1	16.8
1927	63,550	32,320	31,230	49.1	13.8
1937	62,953	40,300	22,653	36.0	12.1
1947	65,639	50,831	14,808	22.6	10.1
1960	8,561	4,463	4,098	47.9	2.9

המקור: מפקדי אוכלוסין, מצרים.

לוח 9. האוכלוסייה היהודית בעלת נתינות זרה, לפי אזרחות, 1917-1947

הארץ	1917	1927	1937	1947
סך הכול	34,601	31,230	22,653	14,808
צרפת	7,891	8,353	6,655	3,368
איטליה	6,629	7,571	6,034	3,260
בריטניה	2,536	2,998	2,654	2,190
תורכיה	6,079	1,663	810	901
יוון	כלול בארץ אחרת	3,076	2,967	2,287
סוריה	כלול בארץ אחרת	1,453	191	318
פלשתינה	כלול בארץ אחרת			211
אחרת	11,466	6,116	3,342	2,181

המקור: מפקדי אוכלוסין, מצרים.

סיכום

בתיאור כמה מהתכונות הסוציו-דמוגרפיות העיקריות של יהודי מצרים במאות התשע-עשרה והעשרים בולטים ההיבטים הייחודיים של הקהילה בעת החדשה. אפשר להתייחס לפרק זה בתולדות האוכלוסייה והחברה היהודית במצרים לפחות משתי נקודות ראות:

ביחס לחברת הרוב המצרית נטתה הקהילה היהודית לשכבת עלית קטנה יחסית ובעלת מגמה תרבותית אירופית יותר מבאזרחות אחרות בצפון אפריקה ובמזרח התיכון. התמורות הדמוגרפיות והסוציו-כלכליות, שהשפיעו באופן חלקי אך משמעותי על החברה המצרית בכללותה החל במאה התשע-עשרה, חוללו אצל רוב יהודי מצרים תהליכים מהירים של מודרניזציה וניידות כלפי מעלה. תהליכים אלה נקטעו בחריפות כשנשתנו הנסיבות הלאומיות-הפנימיות, גם בזיקה לסכסוך הישראלי-הערבי, אך לא פחות מזה כתוצאה

משינויים בלתי תלויים בזהות הלאומית ובמשטר, שהיו בכל מקרה מחוץ לשליטת הקהילה היהודית. כך באה לידי ביטוי פתאומי "זרותם" של היהודים בחברת הרוב המצרית-המוסלמית.

במבט רחב על תהליכי שינוי בתפוצה היהודית במאתיים השנים האחרונות יהדות מצרים תופסת מקום מיוחד במרכז הרצף של תכונות מבוניות ושל תהליכי התפתחות. קהילה זו ראויה במיוחד להגדרה של קהילה במעבר (transitional community) בגלל השלב שבו נמצאו תהליכים שונים, דמוגרפיים, חברתיים, כלכליים, דתיים ותהליכי בניית התשתית המוסדית היהודית בחלק ניכר מהתקופה שנסקרה כאן בהשוואה לקהילות אחרות, ומשום הימצאותם של יסודות מודרניים ליד יסודות טרום-מודרניים בפסיפס יהודי חי והטרוגני למדי. הפסיפס והתהליכים שמאחריו לא הספיקו להגיע לדרגה גבוהה יותר של אחידות. אחרי התחסלות הקהילה, ובייחוד בעקבות עזיבה המונית, הורגשה היטב תרומתם הייחודית של יהודי מצרים במקומות הרבים שבהם הם התיישבו מחדש, בחיי הקהילה היהודית ובחיי החברה והכלכלה, במדינות המערב ובמדינת ישראל.